

Andrzej Piotrowski

Urszula Szewczuk

Agata Wójcik

Sprawozdanie

z przeprowadzonych badań nad ustaleniem lokalizacji

dworu Zygmunta III Wazy

Warszawa 2001 r

1.1 Wprowadzenie

Na prośbę władz gminy Nieporęt podjęto badania mające na celu ustalenie lokalizacji dworu Zygmunta III Wazy. Postanowiono nie tylko zlokalizować ów dwór, lecz również spróbować zrekonstruować jego wystrój i otoczenie.

Zadanie okazało się bardzo trudne. Trudności spowodowane były niezwykłą szczupłością źródeł zarówno kartograficznych, jak i archiwalnych. Wiele dokumentów zostało zniszczonych. Zawieruchy wojenne, jakie dotknęły ziemie polskie, doprowadziły do zniszczenia wielu zbiorów archiwalnych, między innymi w czasie wojny spłonęły zbiory jezuitów i dokumenty zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Ponadto już w okresie "Potopu" powszechnie stosowano praktykę likwidacji ludności na ziemiach objętych działaniami wojennymi, a przesiedlenia ludności doprowadziły do zaniku świadomości regionalnej, czego dowodem jest prawie zupełny brak nazw miejscowych wokół Nieporętu o metryce sięgającej XVII wieku. Poza tym podczas działań wojennych niejednokrotnie dochodziło do zniszczeń i dewastacji regionu, co często powodowało zmiany w układzie terenu.

1.2 Wyniki badań

1.2.1 Kwerenda źródeł pisanych

Na podstawie źródeł pisanych ustalono, że pierwsza wzmianka o Nieporęcie pochodzi z 24.IX.1426 roku. Wzmiankowany jest Nieporęt przy opisie przeprawy przez Narwę w Zegrzu. Nieporęt był własnością księżęcą do roku 1484, kiedy to książę Bolesław V sprzedał majątność rodzinie Prażmowskich. Od roku 1564 źródła pisane określają Nieporęt jako własności królewską. Warunki w jakich Nieporęt został włączony do dóbr królewskich musiały być niejasne, gdyż w archiwaliach zachowały się dokumenty mówiące o sporze sądowym pomiędzy rodziną Prażmowskich a władcą. Źródła pisane dowodzą, że konflikt ciągnął się od 1597 do 1616 roku. Procesy sądowe nie przeszkodziły jednak w przekształceniu Nieporętu w ulubione miejsce odpoczynku Zygmunta III Wazy, a następnie jego synów Władysława IV i Jana Kazimierza. Podczas "Potopu" szwedzkiego dwór został zapewne zniszczony, zaś w 1658 roku król przekazał swoją majątność jezuitom. Dalsze losy dworu są nieznane. Można przypuszczać, że został odbudowany, jednak kiedy, przez kogo i jakiej formie – nie wiadomo (S. Załęski 1908, s. 113).

Prawdziwy rozkwit Nieporętu przypada na czasy wazowskie. Dwór został zbudowany przez Zygmunta III. Upiększaniem rezydencji zajęli się jego synowie Władysław IV

i Jan Kazimierz. Nieporęt ceniono nie tylko ze względu na jego walory letniej, wiejskiej rezydencji, lecz również z uwagi na dobre tereny łowieckie. Dwór nieporęcki bywał też miejscem schronienia podczas morowej zarazy, np. w 1652 r. Jan Kazimierz schronił się tu wraz z całym dworem królewskim (Encyklopedia Powszechna 1865, s. 425).

W literaturze pojawiają się nieliczne wzmianki na temat wyglądu dworu. Podstawowym źródłem informacji jest relacja Jean'a de Laboureur'a. Przybył on do Polski w roku 1646 wraz z orszakiem Renaty hrabiny de Guébriand, mianowanej ambasadorem Francji. Towarzyszyła ona Ludwice Marii, przyszłej żonie Władysława IV. Laboureur skrzętnie notował wszelkie dostępne szczegóły pobytu w Polsce, tworząc encyklopedyczny podręcznik – informator o Polsce. W rok po zakończeniu podróży i powrocie do Francji, wydał on swe notatki w formie książki. Przekład dokonany przez Stanisława Potockiego, zamieścił „Pamiętnik Warszawski” w r. 1801: *“Relacja z podróży królowej polskiej tudzież z powrotu do kraju pani marszałkowej de Guébriand, ambasadorowej nadzwyczajnej oraz ochmistrzyni królowej, przez Węgry, Austrię, Styrię, Karyntię, Friul i Italię. Z dyskursem historycznym o wszystkich miastach i państwach, przez które przejeżdżała. Wraz ze specjalnym traktatem o Królestwie Polskim, jego dawnym i obecnym rządzie, jego prowincjach i władcach --- przez Jana de Laboureur pana de Bleranval, dworzanina królewskiego”*. Przedrukował go następnie J.U. Niemcewicz w t. IV *Pamiętników historycznych o dawnej Polsce*. Tłumaczenie to daje jednak tekst niepełny, dość dowolnie skracany (Gintel 1971, s. 238-239).

Fragment tego tłumaczenia został zawarty w dziele Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego (M. Baliński, T. Lipiński 1848, s. 480-481): *“Nieporęt jest zamkiem drewnianym wybornej ciesiołki. Król i królowa, mogą w nim wygodnie mieszkać z pierwszymi dworu panami, a to dla mnogości ozdobnych pokojów. Znajdują się w nim wielkie podwórza, piękny ogród i kaplica; na koniec nic innego w nim żądać nie można, tylko trwalszego materiału; lecz jest to okręt, który często opatrywać trzeba. Postawił go Zygmunt III, znacznie przyozdobił syn jego, dzisiejszy właściciel, ks. kardynał Kazimierz. Uczęszcza do niego król dla wiejskiego spoczynku i dla bliskości Warszawy, do której nie masz jak 3 godzin jazdy”*.

Kolejna wzmianka opisuje dwór w Nieporęciu (S. Kieniewicz 1984, s. 154) jako podmiejski pałacyk drewniany o nieznanym kształcie, a odwiedzający go cudzoziemcy, jak wyżej cytowany już Jean de Laboureur, określali go jako „arcydzieło ciesiołki”, dodając jednak złośliwie, iż jest to pięknie ułożony stos drewna do podpałki. Tuż za Nieporęciem rozpoczynały się najbliższe stolicy tereny łowieckie, toteż pałacyk miał przede

wszystkim charakter dworu myśliwskiego, z którego korzystał głównie zapalony myśliwy - Władysław IV. Wiadomo, że król często podróżował do Nieporętu z Warszawy na swoim statku (S. Kieniewicz 1984, s. 154).

Wiadomo również, że na dworze odbywały się liczne przedstawienia teatralne. W lutym 1650 r. odbyło się jakieś bliżej nieznane przedstawienie baletowe, a zimą 1654 r. dwórki królowej wykonały balet "Cztery pory roku", do którego scenariusz napisał Jan Andrzej Morszczyn (S. Kieniewicz 1984, s. 166).

Uzupełnieniem kwerendy źródłowej było zapoznanie się z dokumentami z Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Przejrzano zbiór archiwaliów pochodzących z Archiwum Potockich z Łańcuta (2 teki), z Archiwum Potockich z Jabłonny (35 tek) i z Inwentarza Archiwum Gospodarczego Wilanowskiego Anteriora (6 tek). Niestety, większość dokumentów pochodzi z XVIII – XIX wieku. Tematem znacznej części archiwaliów są notatki gospodarcze, spisy, jak również spory graniczne i majątkowe.

W dokumentach z Archiwum Potockich z Jabłonny pojawiają się zapiski o dworze w Nieporęciu. W jednym z listów z 1606 roku zawarta jest wzmianka o przejażdżkach mieszkańców dworu do karczmy, nie ma jednak żadnych konkretnych danych na temat lokalizacji, czy wyglądu dworu. Inny dokument, z 1661 roku, podaje informacje na temat fundacji kościoła w Nieporęciu.

Jedynym pełnym opisem dworu jest dokument z 1741 roku. Według tego opisu *Pałac* był stary, drewniany, tynkowany, kryty gontami. Cały zniszczony i spróchniały, nadawał się do reperacji i konserwacji. Do *Palacu* wjeżdżało się od zachodu, od kościoła. Prowadziła do niego brama, która wykonana była z drewna dębowego. We wrotach znajdowała się furtka i drzwi drewniane na biegunach drewnianych. Za tym *Palacem* rozciągał się ogród, który zarastał różnymi drzewami. W tym ogrodzie była pusta i zarosła sadzawka, niedaleko której znajdowała się stara i zniszczona altanka, wykonana z drewna w technice zrębowej, kryta gontami. Pod altanką była ceglana piwniczka. Ogród miał drewniany parkan. Przy *Palacu*, znajdował się ogrodzony dziedziniec. W skład założenia wchodziła kaplica. Była ona drewniana i spróchniała. Jak już wspomniano od zachodu był wjazd, znajdował się tam stary, zrujnowany budynek drewniany. W sąsiedztwie tego budynku była kuchnia zbudowana z drewna, częściowo zniszczona, z mурowanym kominem. Obok znajdował się nowy budynek drewniany. W jego wnętrzu opisana jest sień z podłogą drewnianą i dwoma kominami. Po prawej stronie sieni znajdowała się izba z drewnianą podłogą. Izba miała cztery okna i piec z białych kafli. Przy piecu był ceglany komin. Z izby było wejście do pokoju. Miał on dwa okna i marmurową posadzkę. Do

sieni przylegała spiżarnia z drewnianą podłogą i jednym oknem. Obok spiżarni znajdował się pokój z dębowymi drzwiami, drewnianą podłogą i małym oknem. Stąd można było przejść do pokoju, w którym stał piec kaflowy i kominek z murowanym okapem. Izba ta miała jedno okno. Z tyłu tej izby dostawiono nowy budynek drewniany. W budynku tym była izba z drewnianą, starą, podłogą. Izba miała trzy okna, piec postawiony na murowanym fundamencie, zbudowany ze starych kafli. Z tej izby można było wejść do dwóch małych pokoi. Miały one drewniane podłogi oraz dwa okna. W jednym pokoju znajdował się gabinet, z którego prowadziły drzwi na zewnątrz. Budynek pokryto gontami. Naprzeciwko budynku zbudowano stajnię, chlewy i wozownię.

Opis pałacu pochodzi z XVIII wieku, trudno jest ustalić z całą pewnością jak "stare" są owe zabudowania. Można domniemywać, że powstały w XVII wieku, być może w czasach Jana Kazimierza. Jeżeli nawet opisane budowle są młodsze od rezydencji Wazów, to na pewno można przypuszczać, że charakter i styl zabudowy był analogiczny.

Wynika, że źródła pisane nie podają konkretnych informacji na temat lokalizacji, czy wyglądu dworu. Być może fakt istnienia owego przybytku był dla współczesnych mu ludzi tak oczywisty, że nie zadano sobie trudu aby opisać go dokładnie. Wiadomo jedynie, że była to budowla drewniana, solidna i wygodna dla mieszkańców. Uzupełnieniem otoczenia dworu był na pewno dziedziniec, ogród i kaplica.

1.2.2 Kwerenda źródeł kartograficznych

Jednym z etapów badań była analiza zbiorów kartograficznych. Uwzględniono i poddano analizie kilkadziesiąt map pochodzących z okresu od połowy XVII po XIX wiek. Są one przechowywane w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Instytucie Geografii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytucie Historii PAN, Bibliotece Publicznej m. st. Warszawy.

Analiza kartograficzna ujawniła skalę trudności bezpośrednio związanych z problematyką królewskiego dworu w Nieporęcie. Pierwszym, zasadniczym utrudnieniem jest stosunkowo mała ilość map pochodzących sprzed połowy XVII wieku. Ich liczba rośnie w ciągu XVIII i XIX wieku.

Najstarsze mapy reprezentują wysoki poziom wykonania w sensie estetycznym, jednocześnie pod względem merytorycznym są uproszczone i nie przekazujące większej ilości informacji.

Główną przeszkodą w lokalizacji Nieporętu na najstarszych mapach jest ich bardzo duża skala. Narzucało to konieczność nie uwzględniania na nich mniejszych miejscowości, niewielkich cieków wodnych, lokalnych szlaków łączących miejscowości w danej okolicy, ukształtowania powierzchni, czy zasięgu zalesienia. Klasycznym przykładem takiej mapy jest Mapa Polski z 1607-1651 roku autorstwa Johsona Dahlberga, Louisa Cordiera, Gerarda Mercatora, Samuela Puffendorfa i Christopha Rigelinsa, wydana w Nuryńburgu w 1696 roku. Rejon międzyrzecza Wisły i Narwi, obejmujący okolice Nieporętu, jest na tej mapie białą plamą, a najbliższymi miejscowościami występującymi na niej są: warszawska Praga, Nowy Dwór Mazowiecki, a na północy – Serock. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w przypadku map wykonanych w ciągu całego XVIII wieku.

Sytuacja uległa zmianom w późniejszych czasach, zwłaszcza od końca XVIII wieku, gdy zaczęto opracowywać mapy bardziej szczegółowe, obejmujące znacznie mniejszy obszar, odwzorowujące go w mniejszej skali. Pojawia się nie tylko miejscowość Nieporęt, ale również i ukształtowanie powierzchni, sieć lokalnych dróg, cieków wodnych oraz stan zalesienia. Dopiero te mapy pozwoliły wyciągnąć nieco więcej wniosków dotyczących rekonstrukcji wyglądu okolic Nieporętu sprzed co najmniej dwustu lat, a przy uwzględnieniu czynników związanych z dynamiką rozwoju osadnictwa – podjąć próbę dalszego cofnięcia się w czasie aż do połowy XVII wieku.

Najstarszą, dokładniejszą mapą obejmującą obszar Nieporętu jest plan Warszawy wraz z okolicami, wykonany przez M. Deutscha w latach 1766-1773. Przedstawia on w skali 1:21000 miejscowość Nieporęt z systemem ulic, parceli, układem okolicznych pól, przebiegiem rzeki Długiej, przebiegiem dróg, stanem zalesienia. Naniesione zostały charakterystyczne punkty – kościół, być może dwór w części wschodniej miejscowości.

Kolejna mapa obejmująca swoim zasięgiem Nieporęt to mapa wykonana przez Gilly – Crona, po 1795 roku. Została ona sporządzona w skali 1:50000. W sposób schematyczny przedstawiono układ ulic Nieporętu, sieć dróg, cieków wodnych, stan zalesienia. Zasygnalizowane są punkty charakterystyczne – dwór oraz kościół.

Z 1797 roku pochodzi bardzo szczegółowa mapa przedstawiająca lasy klucza nieporęckiego według gatunków drzew. Naniesiony został zarys miejscowości wraz z układem parceli, przebiegiem ulic oraz sieć dróg, cieków wodnych, a także punktów charakterystycznych – kościoła, dworu. Wartość mapy znacznie wzrasta, jeśli uwzględni się, że bardzo szczegółowo zaznaczono zasięg lasów, łąk, a także odnotowano tutejsze nazwy miejscowe: Bateria, Za Kościołem, Pański wraz z charakterystycznym ukształtowaniem powierzchni obszaru wokół Nieporętu.

Na mapie kwatermistrzowskiej, wykonanej w 1822 lub 1827 roku, w bardzo schematyczny sposób zaznaczono miejscowość Nieporęt, przebieg głównych dróg oraz ważniejszych rzek: Narwi i wpadającej do niej rzeki Długiej. Naniesiono również zasięg lasów występujących między Nieporętem a Jabłonną. Mapa ta nie wnosi nic nowego do zasobu interesujących informacji.

Bardziej szczegółowa jest mapa kwatermistrzostwa Wojska Polskiego z około 1830 roku, wykonana w skali 1:126000. Naniesiono na niej ukształtowanie powierzchni okolicy Nieporętu z charakterystycznymi, wałowymi wydmami, układ zabudowy w granicach miejscowości z typowymi punktami orientacyjnymi: kościołem i folwarkiem. Rzeka Długa określona jest tutaj jako Kanał Królewski. W miarę szczegółowo przedstawiono stan zalesienia.

Ostatnią mapą uwzględnioną w niniejszym opracowaniu jest wydana w 1944 roku przez Niemców mapa w skali 1:25000 "Zegrze pas 39 – słup 32 – B". Jest to w istocie przedruk opracowanej jeszcze przed 1939 rokiem polskiej mapy sztabowej, która z kolei opierała się na rosyjskiej mapie ze schyłku XIX wieku. Odpowiada ona w zupełności współczesnym wymogom stawianym mapom i w zasadzie niczym nie różni się od obecnie wydawanych. Jej podstawowy walor to wierne odzwierciedlenie ukształtowania powierzchni okolic Nieporętu sprzed utworzenia Zalewu Zegrzyńskiego.

Na podstawie analizy źródeł kartograficznych można stwierdzić bardzo słaby rozwój przestrzenny Nieporętu w XVIII wieku. W zasadzie, w ciągu tego stulecia granice miejscowości nie uległy większym, uchwytym na mapach, zmianom. Osadnictwo Nieporętu tworzyło regularną ulicówkę ciągnącą się z północy na południe, z przecznicą położoną między kościołem na zachodzie a dworem na wschodzie, w pobliżu rzeki Długiej. Na podstawie późniejszych map można zorientować się, że rozwój Nieporętu nastąpił w kierunku północnym. Najstarsza część tej miejscowości znajdowała się w rejonie obecnego kościoła parafialnego oraz szkoły. Stąd stopniowo przesuwało się przede wszystkim ku północy, w mniejszym stopniu – na południe.

Jak wspomniano wyżej, zabudowa Nieporętu reprezentuje klasyczny układ przestrzenny zwany "ulicówką" – z osią główną, przy której skupiały się parcele. Na współczesnych mapach widoczne są dwie takie osie, równoległe względem siebie (ul. Jana Kazimierza i ul. Dworcowa). Na podstawie analizy źródeł kartograficznych można stwierdzić, że pierwotną, starszą arterią Nieporętu była ulica Dworcowa. Obecna ul. Jana Kazimierza pojawiła się na mapach z końca XVIII wieku, natomiast brak jej na najstarszej uwzględnionej mapie, pochodzącej z lat 1766-1773. Można stąd łatwo wywnioskować, iż

drugą, równoległą ulicę (ul. Jana Kazimierza), wytyczono najprawdopodobniej w czwartej ćwierci XVIII stulecia. Jeszcze na “Mapie geometrycznej lasów klucza nieporęckiego” z 1797 roku jedna jej strona była jeszcze niezabudowana.

Bardziej interesującą jest ul. Dworcowa, bliższa Kanałowi Królewskiemu. W jej rejonie zlokalizowany był dwór, zaznaczony zresztą na wszystkich osiemnastowiecznych mapach. Szczególnie interesująca jest tutaj mapa M. Deutscha z lat 1766-1773, gdzie w miejscu występowania dworu wyraźnie zaznaczony jest budynek dworu wraz z dwoma pawilonami po obu stronach dosyć rozległego placu znajdującego się przed dworem. Dwór ten położony był na jednej osi z kościołem. Na wschód od dworu znajdował się Kanał Królewski.

Z ulicami Nieporętu wiążą się bezpośrednio lokalne drogi łączące go z sąsiednimi miejscowościami. Na podstawie analizy źródeł kartograficznych można stwierdzić, że ranka niektórych szlaków w międzyczasie zmniejszyła się, natomiast innych – wzrosła.

Porównując współczesną mapę ze starszymi, pochodzącymi z drugiej połowy XVIII i początków XIX wieku, należy uznać, iż w ogólnych zarysach sieć dróg wokół Nieporętu nie uległa większym zmianom. Podobnie jak obecnie, największą rolę odgrywały drogi: na Rembelszczyznę i dalej do Warszawy, na Białobrzegi, na Wieliszew. Pierwotne znaczenie utraciły drogi biegnące przez lasy, a łączące Nieporęt z miejscowościami położonymi na południowy zachód i zachód: Kątami Węgierskimi, Michałowem – Reginów. W XVIII stuleciu, a zapewne i wcześniej, odgrywały one rolę równorzędną w porównaniu z innymi, funkcjonującymi do dnia dzisiejszego, drogami. Być może do zmniejszenia się ich roli przyczyniło się osłabienie kontaktów ludności między tymi miejscowościami, a zapewne niebagatelną rolę odegrał las, przez który te drogi zostały wytyczone. Obecnie droga z Nieporętu do Kątów Węgierskich jest szlakiem o utwardzonej, lecz gliniasto – żwirowej nawierzchni, natomiast droga z Nieporętu do Michałowa – Reginów przypomina raczej dosyć szeroką przesiekę leśną. W przypadku tego ostatniego szlaku można uznać, że w chwili obecnej najbardziej przypomina on drogi sprzed kilkuset lat, gdy tak wyglądała olbrzymia większość traktów polskich.

Z siecią dróg związane są kompleksy leśne występujące w okolicach Nieporętu. Już pobieżne porównanie współczesnych i dawnych map pozwala przyjąć tezę, iż w zakresie zasięgu zalesienia nie uległ większym zmianom. Podobnie jak 250 lat temu, a zapewne i wcześniej, duży kompleks leśny występował na zachód i wschód od Nieporętu. Występowanie tych lasów potwierdzają wszystkie mapy, począwszy od najstarszej, z lat 1766-1773, a skończywszy na mapach wydanych współcześnie. Duże znaczenie mają tutaj ma-

py sporządzone przez M. Deutscha w 1766-1773 oraz “Mapa geometryczna lasów klucza nieporęckiego” z 1797 roku. Obie mapy zostały wykonane w stosunkowo małej skali, przez co zawierają szereg szczegółów odnoszących się do Nieporętu i jego najbliższej okolicy. Na podstawie mapy starszej można dowiedzieć się, że do zabudowy miejscowości przylegały od południa, zachodu i północy pola uprawne, zaś dopiero za nimi występował las. Interesująca sytuacja ujawniła się na obszarze położonym na południe od Nieporętu, gdzie zalesienie jest obecne po obu stronach Kanału Królewskiego tworząc jeden kompleks. Nieco odmienna sytuacja przedstawiona jest na “Mapie geometrycznej lasów” z 1797 roku, gdzie skraj lasu w okolicach Nieporętu dochodzi na wysokość współczesnego cmentarza, pokrywając się mniej więcej z zasięgiem dzisiejszego zalesienia, podobnie jak na obszarze położonym dalej na południe od zabudowań Nieporętu, gdzie las jest wyraźnie odsunięty od brzegów Kanału Królewskiego. Być może w ciągu około 25 lat obszar ten został poddany intensywnemu odlesieniu. Jednocześnie jednak trzeba mieć ciągle na uwadze małą dokładność osiemnastowiecznych kartografów i brać poprawki na nieuchwytnie dzisiaj błędy w odwzorowywaniu terenu.

Na “Mapę geometryczną lasów klucza nieporęckiego” kartograf naniósł nazwy miejscowe związane z charakterystycznymi punktami terenowymi. Są to nazwy: “Bateria”, “Za kościołem”, “Pański”. Określenie “Za kościołem” jest zupełnie czytelne i odnosi się do partii lasów przylegających do zachodniej części Nieporętu, gdzie zbudowano kościół. Pod nazwą “Pański” kryje się ciąg niezbyt wysokich, piaszczystych wydm na południe od miejscowości. Najciekawszą jest nazwa “Bateria”. Została ona zlokalizowana w pobliżu dzisiejszej gajówki Kąty Węgierskie. Ową naniesioną na mapę sugerował, że może mamy do czynienia z dziełem rąk ludzkich, np. reliktyami jakichś siedemnastowiecznych umocnień ziemnych z okresu “Potopu” szwedzkiego, gdy w widłach Wisły i Narwi został założony obóz wojsk Karola X Gustawa, odnotowany zresztą na “Mapie Polski” z 1607-1651 roku, autorstwa Johsona Dahlberga, Louisa Cordiera, Gerarda Mercatora, Samuela Puffendorfa i Christopha Rigelinsa. Niestety, okazało się że wzgórze o nazwie “Bateria” jest w rzeczywistości jedną z wielu wydm na terenie lasu nieporęckiego. Obecnie wydma ta jest mocno uszkodzona wskutek wybierania piasku. Z podobną sytuacją można spotkać się w rejonie cmentarza, gdzie na południowy zachód od niego mapa z 1944 roku odnotowuje charakterystyczny, trójkątny punkt o wysokości 86 m n.p.m. W rzeczywistości jest to dobrze zachowana wydma o trójkątnym kształcie, porośnięta obecnie lasem.

Podsumowując analizę źródeł kartograficznych można stwierdzić, że uwzględnione w niej mapy nie wnoszą niczego do wiedzy o lokalizacji dworu królewskiego w Niepo-

ręcie. Pozwalają jedynie w ogólnych zarysach zrekonstruować układ ulic w samej miejscowości, zasięg lasów, przebieg sieci drożnej. Wszystkie wnioski dotyczące lokalizacji dworu wazowskiego muszą w takiej sytuacji pozostawać w sferze mniej lub bardziej prawdopodobnych przypuszczeń.

1.2.3 Kwerenda źródeł archeologicznych

Na podstawie już wstępnego rozpoznania stwierdzono niestety, że okolice i sam Nieporęt jest w znikomym stopniu rozpoznany archeologicznie. Z okolic tych jest niewiele wzmianek dotyczących odkryć archeologicznych, nie prowadzono większych prac wykopaliskowych, związanych chociażby z budową Zalewu Zegrzyńskiego. Obszar wokół Nieporętu nie był dotychczas penetrowany przez archeologów w ramach badań powierzchniowych.

Jedyne dane pochodzą z literatury. Lakonicznie wzmiankowane są odkrycia znalezisk podczas prac przy pogłębianiu Zalewu Zegrzyńskiego, są to odkrycia typu poroże prażubra, ząb mamuta, ułamki naczyń, czy motyka wykonana z poroża jelenia. Ponadto z terenu nad Zalewem Zegrzyńskim pochodzą zabytki typu paciorek szklany datowany na 500 – 400 p.n.e., plomba ołowiana z XVII – XVIII wieku. Na polach wsi Nieporęt położonych pomiędzy Zalewem Zegrzyńskim a szosą z Nowego Dworu do Białobrzegów natrafiono na ślady osadnictwa z późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Natomiast z lasów nieporęckich pochodzi ozdoba srebrna i kilka ułamków naczyń. Kolejnym odkryciem archeologicznym był grób ciałopalny – datowany na VI wiek. W naczyniu glinianym znaleziono spalone kości ludzkie¹. Niestety nie można ustalić dokładnej lokalizacji grobu. Znaleziska te oczywiście sugerują istnienie śladów osadniczych wcześniejszych niż późne średniowiecze z okolic Nieporętu, jednak są to znaleziska jednostkowe i tak naprawdę niewiele mówiące.

Jedynymi badaniami wykopaliskowymi prowadzonymi na terenie Nieporętu były prace na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym (L. Rauhut 1951/1952, s. 323 nn). Było to cmentarzysko szkieletowe, groby zlokalizowane były rzędowo. Stanowisko zostało odkryte przez Romana Jakimowicza na początku lat 20 – tych XX wieku. Cmentarzysko jest położone na północny – zachód od wsi Nieporęt na wydmie piaszczystej, zalesionej, po prawej stronie szosy idącej z Wieliszewa do Strugi, a dokładniej około 1,5 km od skrzyżowania tej szosy z szosą Zegrze – Legionowo. Cmentarzysko datowane jest na koniec XI

¹ Wiadomości Archeologiczne tom XXIV, s.382 ryc. 1

– początek XII wieku. Chronologię stanowiska ustalono na podstawie znalezisk numizmatycznych, czyli elementami datującymi były monety: denar Władysława I Hermana (1080 – 1102 rok) i fragmentu krzyżówki z końca XI lub początku XII wieku. Badaniami archeologicznymi objęto znaczny, choć nie całkowity obszar cmentarzyska. Pozyskano w wyniku wykopalisk dość bogaty i ciekawy materiał. Znaleziono dość znaczną ilość ozdób wczesnośredniowiecznych wykonanych ze srebra i brązu, w tym kabłączki skroniowe, zausznice, pierścionki, paciory. Ponadto znaleziono przedmioty codziennego użytku typu: noże, krzesiwka, obręcze i kółka od wiader, sprzączki od pasa. Wśród znalezisk należy również wymienić zachowany fragment tkaniny. Uzupełnieniem pozyskanych zabytków był liczny zbiór ceramiki. Cmentarzysko było dość rozległą nekropolą. Prawdopodobnie musiało znajdować się w pobliżu osady. W obecnej sytuacji trudno jest powiązać cmentarzysko z jakimkolwiek punktem osadniczym. Rejon ten prawdopodobnie był dość gęsto zaludniony w XII wieku, niestety dziś ślady owego osadnictwa są nieuchwytnie. Podsumowując można powiedzieć, że wyniki badań archeologicznych z okolic Nieporętu są dość mierne i w przypadku poszukiwań dworu mało przydatne.

Kolejnym etapem badań była penetracja terenu wokół Nieporętu. Wstępne założenia sugerowały, że dwór wraz z ogrodem i pomieszczeniami dworskimi powinien znajdować się w pobliżu drogi dojazdowej. Dojazd do dworu musiał być stosunkowo łatwy i wygodny. Zasadniczym problemem do rozstrzygnięcia był fakt w jakiej odległości powinien znajdować się dwór od wsi. Z uwagi na myśliwski charakter dwór musiał znajdować się w pobliżu puszczy, co więcej ze źródeł pisanych wynika, że władcy cenili sobie podczas pobytu w Nieporęciu spokój i odosobnienie tegoż miejsca. Przypuszczać, więc można, że dwór zbudowano w znacznej odległości od Nieporętu. Z drugiej jednak strony kiedy król przybywał do Nieporętu prawdopodobnie ludność miejscowa pełniła różnego rodzaju posługi na dworze. Ponadto wydają się, że kiedy w 1652 roku dwór królewski chronił się w Nieporęciu przed morowym powietrzem, to nie wszyscy dworzanie zdołali zamieszkać na dworze, prawdopodobnie część z nich zamieszkała we wsi. Wydają się więc, że najbardziej trafnym miejscem lokalizacji dworu będzie teren na pograniczu puszczy i wsi. Na budowę dworu wybrano zapewne teren płaski i suchy.

Na podstawie map ówczesnych i wcześniejszych ustalono, że zarówno przebieg sieci drożnej jak i stan zalesienia nie zmienił się i przetrwał w niezminionej formie od XVII wieku. Teren wokół Nieporętu jest to obszar wydmowy, silnie zalesiony. Spenetrowano zachodnią i wschodnią partię lasów i pól otaczające wieś. Na podstawie badań powierzchniowych ustalono, że owszem teren wokół Nieporętu jest zalesiony w takim sa-

mym stopniu jak w XVII wieku lecz obecny las jest młodym drzewostanem, jedyne drzewo o starszej metryce zlokalizowano na drodze do Michałów - Reginów. W lasach widoczne są ślady po umocnieniach z czasów II wojny światowej (na jednej z wydmy znaleziono łuski po pociskach), teren był silnie zaminowany. Należy przypuszczać, że działania wojenne doprowadziły do zniszczenia drzewostanu.

Podczas penetracji terenu nie natrafiono na żadne ślady osadnictwa, nie znaleziono żadnych przedmiotów typu: fragmenty naczyń, kafli, cegieł. Jedynie na wschodnim brzegu Kanału Królewskiego, na wysokości kościoła, na polu ornym znaleziono fragmenty naczyń datowanych na XVII - XVIII wiek.

Penetracja terenu, jak również kwerenda materiałów archeologicznych nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Negatywne wyniki spowodowane zostały silną dewastacją i zniszczeniem terenu.

1.3 Podsumowanie

Przeгляд źródeł sugeruje, że najstarszą częścią miejscowości, zapewne tkwiącą korzeniami jeszcze w XVII wieku, o ile nie wcześniej, jest rejon Nieporętu położony między obecnym kościołem parafialnym a szkołą. Najstarsze osadnictwo tej miejscowości skupiało się tutaj wzdłuż jednej ulicy (obecnie ul. Dworcowa) ciągnącej się równolegle do biegi Kanału Królewskiego. Wszystkie mapy lokalizują w tym rejonie dwór. Na pewno nie jest to dwór należący niegdyś do władców polskich z dynastii Wazów. Jednocześnie należy wziąć pod uwagę zwyczaj lokalizowania nowych budynków w miejscu starszych. Z opisu Jean de Laboureur'a wynika, że dwór Władysława IV był drewniany, ale bardzo okazały. Na pewno został zbudowany co najmniej na kamiennej podmurówce, a być może posiadał także piwnice. Dwór ten zapewne został spalony podczas wojny polsko – szwedzkiej w latach 1655-1660. Wątpliwe jest by przetrwał zawieruchę wojenną i masowe rabunki, szczególnie jeśli się weźmie pod uwagę losy szeregu miast polskich, czy siedzib magnaterii, które zostały doszczętnie wyrabowane, a następnie spalone. Nawet, jeśli dwór wazowski spłonął, to pozostały jednak jego fundamenty, a na pewno piwnice. Możliwe, że zostały one wtórnie wykorzystane przy budowie nowego dworu w Nieporęcie, niekoniecznie związanego już z rodem Wazów. Można więc z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że tutaj pierwotnie stał królewski dworek myśliwski, a obecnie w tym miejscu położona jest szkoła. Jego położenie w bezpośrednim sąsiedztwie Kanału Królewskiego uzasadniałoby użycie statków do podróży dworu królewskiego z Warszawy do Nieporętu.

Kolejne, możliwe położenie dworu Wazów sugerują wzmianki określające go mianem “dworu myśliwskiego”. Mogłoby to wskazywać na jego położenie w pobliżu lasu. Lokalizacja ta jednak wydaje się bezsensowna przy uwzględnieniu ukształtowania powierzchni okolic Nieporętu. Występowanie tutaj bardzo licznych piaszczystych wydm powoduje, że obszar ten jest mocno zróżnicowany pod względem wysokości, co uniemożliwia zbudowanie tutaj większego założenia pałacowego obejmującego nie tylko same budynki dworskie, kaplicę, ale również ogród i dziedzińce. Jednocześnie należy pamiętać o nie wzmiankowanych przez Jean de Laboureur’a budynkach zaplecza gospodarczego, jak chociażby kuchniach, stajniach. Dlatego należy uznać za mało prawdopodobną, aby dwór ten mógł znajdować się gdzieś w samym lesie, jak i między dzisiejszymi zabudowaniami Nieporętu a lasem.

Wszystkie powyższe wnioski pozostają jedynie w sferze przypuszczeń. Wydaje się, że należy dalej prowadzić poszukiwania w źródłach pisanych i kartograficznych. Oczywiście nie daje to żadnych gwarancji, iż baza informacji na temat samego dworu myśliwskiego Wazów ulegnie poszerzeniu.

Zbiór map

I Plan Warszawy wraz z okolicami, wykonany przez M. Deutscha w latach 1766-1773, skala 1:21000 (zbiory Biblioteki Narodowej, za Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie)

II Przerys z oryginału - Mapa Geometryczna Lasów Klucz Nieporęckiego podług gatunku drzew różnych, wykonana w 1797 roku (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

III Zdjęcie terenowe, wykonane przez Gilly-Crona po 1795 roku, skala oryginału 1:50 000 (Pracowania Atlasu Instytutu Historycznego PAN)

IV Mapa kwatermistrzostwa Wojska Polskiego, wykonana około 1830 roku, skala oryginału 1:126000, powiększenie do skali około 1:50 000 (Pracowania Atlasu Instytutu Historycznego PAN)

V Mapa Zegrze - przedruk niemieckiej mapy polskiej w skali 1:25000- przedruk z 1944

VI Mapa współczesna skala 1:25 000

Literatura:

Baliński M. Lipiński T.

1843 Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana przez Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego, tom I, Warszawa, s. 480-481

Encyklopedia Powszechna, 1865, s. 425-426

Gintel

1971 Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie, Tom pierwszy wiek X-XVII, Kraków, s. 238-239

pod. red. Kiniewicz S.

1984 Dzieje Warszawy, tom II, s.154 nn

Rauhut L.

1951/1952 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe z przełomu XI – XII wieku w Nieporęcie w: Wiadomości Archeologiczne, tom XVIII, s. 323 nn

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich s.107

Załęski S.

1908 Jezuici w Polsce, Kraków, s. 113

Źródła pisane (zbiory Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie)

Archiwum Potockich z Jabłonny

Archiwum Potockich z Łańcuta

Inwentarz Archiwum Gospodarczego Wilanowskiego Anteriora